

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П.ДРАГОМАНОВА

МАРЧЕНКО Тетяна Анатоліївна

УДК 811.161.2: 81'37

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ТА СЛОВОВІРНІ
ОСОБЛИВОСТІ НАЗВ ГОРОДНІХ КУЛЬТУР УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2008

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі української мови Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник – кандидат філологічних наук,
професор
ЛЕУТА Олександр Іванович,
Національний педагогічний
університет
імені М.П.Драгоманова, професор
кафедри української мови.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
ЯНУШ Ядвіга Вацлавівна,
Гуманітарний інститут
Національного авіаційного
університету, професор кафедри
українознавства

кандидат філологічних наук, доцент
**СЛОБОДИНСЬКА Тамара
Степанівна,**
Вінницький державний педагогічний
університет імені М. Коцюбинського,
доцент кафедри української мови

Захист відбудеться “ 20 ” травня 2008 року о 16³⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.04 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий “ _____ ” 2008 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

А.В. Висоцький

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Термінологічні системи української мови, що обслуговують різні галузі наукових знань, постають наразі як найнеобхідніші елементи функціонування мови загалом, оскільки саме мова науки є показовою на шляху розвитку будь-якої мови. Характерною особливістю сучасного стану української наукової мови є ще недостатній рівень дослідження вузькоспеціальних термінологічних систем, що зумовлює неточності у правильному виборі певного терміна і, як наслідок, ускладнює розвиток наукових галузей.

Українська терміносистема назв городніх культур виступає як підсистема загальноботанічної терміносистеми, основою якої є давні класичні мови (латинська, грецька), що, на відміну від інших систем, зумовлює обмеженість російськомовного впливу в цій терміносистемі. Іншою рисою, що відрізняє аналізований матеріал з-поміж інших терміносистем, є історично сформована діалектна база, що характеризується широкою різноманітністю фонетичних, граматичних, лексичних форм, вживання яких суперечить вимогам до функціонування терміна в мові. Це зумовлює необхідність уніфікації діалектних форм цієї групи термінів при збереженні необхідної кількості мотивованих термінів-синонімів.

Сучасний етап дослідження цієї групи термінів-назв городніх культур характерний активізацією вирішення багатьох проблем: історії розвитку природничої термінології (Ю. Кобів, О.Кочерга); лексико-семантичних груп (ЛСГ) у ботанічній термінології (Я. Закревська, В. Коломієць, Л. Москаленко, А. Шамота); уніфікації діалектної лексики у назвах городніх культур (Н. Дейниченко, І. Матвійс); словотвору, нормативності (В. Карпова, Г. Козачук, Ф. Нікітіна, Л.Симоненко, М.Фещенко); мотивації назв рослин (А. Сердюк, А. Шамота); використанні термінолексики (О. Барабаш, Е.Каратаєв, В.Советкина).

Теоретичні проблеми українського термінознавства, походження та розвиток окремих терміносистем, особливості функціонування термінів у своїй системі та поза нею, вплив діалектної лексики на формування терміносистеми, - всі ці питання розглядаються у працях О. Реформатського, Д. Лотте, О. Ахманової, Й.Дзензелівського, Т. Кияка, А. Д'якова, В. Даниленко, Л. Симоненко, М. Кочергана, О. Суперанської, Д. Шмельова, Т. Канделакі, В. Горпинича та ін.

На сучасному етапі розвитку багатьох терміносистем української мови проблемами їх функціонування займаються Комітет наукової термінології НАНУ, відділ термінології Інституту української мови НАНУ,

лексикологи, галузеві фахівці, викладачі вишів, вивчення дисциплін яких потребує удосконаленої термінологічної бази.

Актуальність теми дисертаційного дослідження зумовлена:

- нагальною потребою українського галузевого термінознавства у мовному забезпеченні термінотворчих процесів та системного опису назв городніх культур як окремої галузі у сфері функціонування ботанічної термінології;
- необхідністю продовжити процес уніфікації діалектних форм термінологічних одиниць для подальшої стандартизації та уніфікації цієї системи;
- потребою докладного вивчення дериваційних складових лексичної парадигми назв городніх культур для моделювання аналогічних у нових запозиченнях до цієї терміносистеми;
- вимогою розвитку термінологічної системи української мови до повного аналізу будь-якої окремої галузі наукових знань, виявлення словотвірного потенціалу кожної окремої терміноодиниці та системи в цілому;
- відсутністю галузевих словників, що є необхідною умовою наукового використання термінів назв городніх культур у різних сферах життєдіяльності людини.

На сучасному етапі розвитку багатьох терміносистем української мови проблемами їх функціонування займаються Комітет наукової термінології НАНУ, відділ термінології Інституту української мови НАНУ, лексикологи, галузеві фахівці, викладачі вишів, вивчення дисциплін яких потребує удосконаленої термінологічної бази.

Необхідність дослідження термінологічної системи назв городніх культур зумовлена потребою чіткого виокремлення цієї групи серед інших термінів ботанічної класифікації, а також відсутністю багатоаспектного дослідження функціонування цих елементів, зростаючою потребою у створенні галузевих словників.

Активізація термінологічної роботи на початку ХХ століття дала змогу створити достатню кількість галузевих словників, більшість з яких впродовж 30-х років було вилучено з бібліотек.

Сучасний стан термінологічної бази української мови і розвиток наук вимагає унормування галузевих терміносистем, враховуючи національну специфіку утворення термінів, укладання термінологічних словників з урахуванням нових норм та традицій термінотворення, стимулювання розвитку загальнотермінологічної методології.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації пов'язана з науковим напрямком Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова "Дослідження проблем гуманітарних наук", входить до плану науково-дослідної роботи кафедри української мови і є складовою частиною комплексної теми "Лінгводидактичний опис функціонування української мови".

Об'єктом дослідження є терміносистема назв городніх культур сучасної української літературної мови.

Предметом дослідження стала структура назв городніх культур як окремої терміносистеми, шляхи запозичення іншомовних термінів, головні дериваційні процеси, пов'язані із запозиченням термінів та власне українські словотвірні елементи, процес уніфікації діалектних форм термінів, аналіз детермінантної функції термінів-словосполучень.

Мета роботи. Виділити корпус назв городніх культур визначити їх як окрему підсистему у ботаничній номенклатурі, створити внутрішньосистемну типологію, з'ясувати основні дериваційні процеси та окреслити методи їх трансформації при подальшому запозиченні або утворенні нового терміна цієї групи на ґрунті сучасної української літературної мови.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі **завдання**:

1. Визначити терміносистему городніх культур як окрему серед систем природничих наук, основні поняття цієї тематичної групи, зробити короткий аналіз словників, що містять назви городніх культур для системного опису лексичних одиниць.
2. Описати структурні особливості термінів - назв городніх культур, визначити систему семантичних ознак цієї категорії термінів, проаналізувати функціонування діалектної та літературної форм термінів, дослідити фахове терміновживання, визначити шляхи проникнення запозичених термінів до української мови, а також особливості функціонування власнеукраїнських терміноодиниць.
3. З'ясувати основні типи термінотворення та їх подальше використання для активного продукування нових лексичних одиниць. Дослідити явище метафоризації у системі термінів - назв городніх культур та вплив цього процесу на міжстильову трансформацію.
4. Визначити дериваційні особливості термінів для моделювання нових при запозиченні з інших мов. Умотивувати вживання термінів-словосполучень та окреслити межі лексичного поля для одиниць цієї групи.

5. Проаналізувати дериваційні особливості споріднених лексичних одиниць, визначити синтаксичні функції терміносполучень та їх елементів.
6. Визначити основні зміни у системі граматичних категорій запозичених одиниць на ґрунті української мови, з'ясувати доцільність використання термінів - синонімів та їх вплив на стилістичне забарвлення фахових текстів.
7. Здійснити аналіз фонетичних процесів запозичених терміноодиниць у процесі їх адаптації до звукової системи української мови.
8. Укласти словник термінів – назв городніх культур, які вживаються у фахових текстах, літературних творах, живому мовленні.

Джерельну базу фактичного матеріалу складає лексикон 20 словників та близько 1000 наукових статей, зокрема: Словника ботанічної номенклатури (проект) (О.Яната, Н. Осадча), 1928р.; Опытта словаря народныхъ названій Юго-Западной Россіи, съ нѣкоторыми повѣрїями и разказами о нихъ) (А.Роговича), 1874р.; Словника природничої термінології (проект) (Х. Полонського), 1928р.; Початків до уложення номенклатури и термінології природописної, народнєї и замѣтка о волоськім-павуку (вип. I-V) (І. Верхратського), 1864 - 1872рр.; Списа важнѣйшихъ выразѡвъ зъ рускои ботанічної термінольогїи и номенклатуры зъ оглядомъ на шкѡльну науку въ высшихъ клясахъ гимназіѡ (І. Верхратського), 1892 р.

Методологічною основою дисертації є положення про єдність форми і змісту мовних одиниць і про їх співвідношення в межах цієї єдності. Відповідно до цього положення граматична оформленість і семантика термінів розглядаються як два взаємопов'язані моменти однієї сутності.

Методи дослідження. Специфіка аналізу лексичного матеріалу та завдань дисертаційного дослідження зумовила вибір таких **методів** і прийомів, які забезпечують найповніший опис системи назв городніх культур. Для вирішення поставлених завдань використовувався *описовий метод* для планомірної інвентаризації та наукової інтерпретації мовних фактів, а також *метод компонентного аналізу, зіставлення словникових дефініцій тлумачних словників та термінологічних словників природничих наук.* Як додаткові використовувалась *методика порівняльно-історичних та зіставних досліджень.*

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що вперше в українському мовознавстві терміносистема назв городніх культур виділена як окрема підсистема у ботанічній номенклатурній термінології, з'ясовано основні етапи її розвитку, досліджено головні дериваційні процеси цієї групи

лексики, визначено найважливіші методологічні засади для подальшого розвитку назв городніх культур в термінологічній системі сучасної української мови.

У дисертації уточнено ряд теоретичних понять, зокрема таких, як “овочева культура”, “овоч”, “городня культура”, “горód”, “фрукт”, а також лінгвістичні поняття “термін”, “термін-словосполучення”, “процес запозичення” та ін., що сприятиме обґрунтованому визначенню цієї групи термінів як окремої системи у сфері наукового вживання української мови.

Теоретичне значення роботи полягає у тому, що вона розробляє й уточнює теоретичні засади системного опису лексики і терміносистеми зокрема. Як окрема лексико-семантична група назви городніх культур досліджувалися за допомогою етимологічного аналізу, до уваги бралися синхронний та діахронний аспекти дослідження термінологічної лексики, що є важливим для визначення основних методологічних засад у процесі аналізу будь-яких лексико-семантичних груп.

Практичне значення дисертаційного дослідження визначається тим, що його матеріали можуть знайти використання у практиці викладання спеціальних дисциплін та спецкурсів з термінознавства, лексикології та лексикографії, при укладанні спеціальних словників, написанні робіт із лексикології і лексикографії.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Результати дослідження було обговорено на IX Всеукраїнській науково-практичній конференції “Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість” (Київ, квітень 2006 р.), на Міжнародній науково-практичній конференції “Современные научные достижения – 2007” (1-14 лютого 2007р.). – Т.8. (Філософія). – С. 45-47. – Дніпропетровськ, на I Міжнародній науково-практичній конференції “Мова і мовний потенціал особистості в поліетнічному середовищі” (Мелітополь, 27-28 вересня, 2007р.), звітних наукових конференціях НПУ імені М.П.Драгоманова та Сумського національного аграрного університету.

Матеріали дисертаційного дослідження були впроваджені у навчальний процес Сумського національного аграрного університету (довідка про впровадження результатів дисертаційного дослідження № 841 від 04.04.07.), Сумського кооперативного технікуму (довідка про впровадження результатів дисертаційного дослідження № 389 від 02.10.07).

Структура дисертації. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку використаної літератури (205 найменувань), списку використаних джерел (44 найменування). Повний обсяг дисертації складає 219 сторінок, текстова частина - 183 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** розкрито стан наукової проблеми у сучасному мовознавстві, обґрунтовано актуальність обраної теми, сформульовано мету й завдання дисертаційного дослідження, визначено наукову новизну роботи, окреслено теоретичну і практичну цінність одержаних результатів та форми їх апробації.

У **першому розділі** – "Лексико-семантичні особливості назв тематичної групи городніх культур" – розглядається проблема системного опису лексики української мови; з'ясовується специфіка термінологічної лексики, семантичної категорії у системі ботанічної номенклатури; обґрунтовуються принципи виділення ЛСГ у складі іменної лексики сучасної української мови; при вивченні ЛСГ уточнюється склад цієї групи, здійснюється внутрішнє її членування, подається семантична характеристика компонентів, визначаються взаємовідношення між ними на підставі загальних семантичних та диференційних ознак, виявляється найдавніша фіксація, розглядаються семантичні зміни, які відбуваються у складі одиниць ЛСГ.

На сучасному етапі ідею системності лексики можна вважати загальноприйнятою, вона знайшла своє втілення у працях східнослов'янських лексикологів (О. Ахманова, В. Виноградов, В. Гак, В. Горпинич, А. Д'яков, Я. Закревська, Т. Кияк, М. Кочерган, Л. Лисиченко, Л. Москаленко, В. Русанівський, Л. Симоненко, О. Тараненко, Г. Уфимцева, Ф. Філін, Л. Щерба та ін.).

Специфіка лексики як системи виявляється в її відкритості, і це ніяк не порушує сам принцип системності, тому що кожне слово, входячи до лексичної системи мови, набуває всіх системних ознак, а якщо мова визнається системою, то послідовно із цього випливає визнання лексики як системи, бо неможливо уявити собі систему, одні елементи якої були б системними, а інші - асистемними. Головним аргументом підтвердження цієї думки можна вважати той факт, що у сфері лексики чітко визначаються всі ті види відношень і зв'язків, які є основними для мовної системи в цілому, а саме: 1) відношення "засоби-функції" (одиниці нижчого рівня виступають засобом оформлення одиниць вищого рівня, а в одиницях вищого рівня будь-яка одиниця реалізує свої функції, виступаючи як складова частина); 2) відношення маніфестації (зв'язують форму слова - лексему з його значенням – семемою); 3) парадигматичні відношення, в основі яких лежить формальна чи семантична схожість слів і які виявляються у наявності у межах словникового складу різноманітних груп слів; 4) синтагматичні відношення,

які проявляються у закономірності сполучуваності слів у лінійному ряду; 5) відношення репрезентації (варіантності), якими віртуальні, системні слова пов'язуються з їх актуальними реалізаціями у складі речень. Аналізові цих зв'язків та відношень присвячені численні праці лінгвістів, в результаті чого на сучасному етапі сформувався основні поняття і терміни, які розкривають науковий погляд на лексику як систему, визначились принципи, склались різні методики дослідження елементів цієї системи. Подальше вивчення лексики як системи потребує не тільки охоплення всіх частин (сфер) словника, а й поглиблення досліджень, що пов'язано, зокрема, з виявленням для окремих елементів системи вищезгаданих зв'язків та відношень.

Одним з найактуальніших завдань сучасної лексикології є вивчення системних відношень в лексиці. Системність лексики виявляється насамперед в існуванні **лексико-семантичних груп** (ЛСГ), характерною ознакою яких, крім належності до однієї частини мови, є наявність спільних семантичних і, як наслідок, граматичних ознак.

У дисертаційному дослідженні за основу взято положення про те, що лексико-семантична група – це сукупність номенклатурних одиниць, об'єднаних певною внутрішньою організацією. При вивченні ЛСГ уточнюється склад цієї групи, здійснюється внутрішнє її членування, подається семантична характеристика компонентів, визначаються взаємовідношення між ними на підставі загальних семантичних та диференційних ознак, виявляється найдавніша фіксація, розглядаються семантичні зміни, які відбуваються у складі одиниць ЛСГ.

У межах лексико-семантичних груп виділяються парадигматичні групи (підгрупи, класи), які виступають найбільш важливим і суттєвим показником системності лексичного рівня, тому що слова об'єднуються в них на основі схожості або відмінності семантичних ознак.

Серед лексико-семантичних груп української мови залишаються такі, дослідження яких здійснювалися епізодично, несистемно, тому завданням лексикології на сучасному етапі є продовження їх детального вивчення. До таких ЛСГ належать і назви городніх культур, які представляють групу номенклатурних одиниць ботанічної лексики.

У світі відомо 1200 видів рослин, які людина використовує в їжу. У різних країнах світу налічується 247 видів овочевих культур, у тому числі в Україні 49. Оскільки Україна була і залишається аграрною країною, то кількість овочевих (городніх) культур у нашій державі постійно збільшується завдяки окультуренню нових видів дикої рослинної флори, а також унаслідок проникнення нових сортів, що були виведені в інших країнах. Разом з новими сортами до української мови потрапляють і нові назви, які раніше не

фіксувалися у мові або такі, що не були відомі раніше на позначення вже виросуваних культур.

Для нормалізації функціонування галузей, пов'язаних з сільським господарством, велике значення має створення системного аналізу групи лексики на позначення назв городніх (овочевих) культур. Більш того, в Україні триває процес створення термінологічних словників, які будуть обслуговувати різні галузі науки, виробництва, сільського господарства. Останні словники, присвячені систематизації назв овочевих культур, були видані у кінці XIX – на початку XX століття (Х. Полонський. Словник природничої термінології (проект). – К., 1928р.; Д. Яворницький. Словник української мови. – Катеринослав: Слово, 1920р.; Словник ботанічної номенклатури (проект) (О.Яната, Н. Осадча). Державне видавництво України, 1928р.; А. Рогович. Опыт словаря народных названий ЮГО-ЗАПАДНОЙ РОССИИ (съ некоторыми повѣрjami и рассказами о нихъ), 1874р.; Х. Полонський. Словник природничої термінології (проект). – Державне видавництво України, 1928р.; Івань Верхратський. Початки до уложення номенклатури и терминології природописної, народнєї и замітка о волоськім-павуку.- Львів. – 1864 – 1872рр. (вип. I- V); І. Верхратський. Списъ важнѣйшихъ выразѣвъ зъ рускои ботанічної термінології и номенклатуры (зъ оглядомъ на шкѣльну науку въ высшихъ клясахъ гымназій) (зладивъ Івань Верхратскій у Львовѣ).- Львів. – 1892р.; П.Сабалдир. Практичний словник сільськогосподарської термінології, випуск 2, Харків, 1931р.).

У дисертаційному дослідженні розглядається проблема визначення такого поняття як „термін”, яка спричинена багатьма чинниками, у першу чергу – тими вимогами, які до нього ставляться, найважливішими з них можна назвати такі:

1) термін має задовольняти правила та норми певної мови (найпоширенішою частиною мови в термінології є іменник, який має граматичні категорії роду, числа, відмінка: *капуста* – іменник жіночого роду, однина, має відмінкові закінчення, характерні для іменників цієї групи: *капуста, капусти, капусті, капусту, капустою*);

2) термін має бути систематичним (наприклад, назва *капуста* живається постійно на позначення овочевої культури як в спеціальних текстах, так і в розмовному мовленні);

3) для терміна характерна ознака дефінітивності, тобто кожен термін зіставляється з чітким окремим визначенням, яке орієнтується на певне поняття;

4) терміну властива відносна незалежність від контексту (поза контекстом терміни назви городніх культур не втрачають свого значення,

проте існує зворотній зв'язок впливу контексту на термін, що спричиняє метафоризацію терміна);

5) термін має бути точним, хоча в субмовах існує багато термінів, що дезорієнтують мовця;

6) термін має бути коротким, хоча ця вимога нерідко вступає у протиріччя з вимогою точності, тобто повноти терміна (для термінологічної системи назв городніх культур характерною є наявність родової та видової назв, перша з них називає сам термін, а друга слугує уточненням: *капуста пекінська, капуста брюссельська, капуста броколі, капуста біла* тощо);

7) термін має прагнути до однозначності (у межах однієї терміносистеми, оскільки на рівні декількох субмов полісемія термінів – явище розповсюджене);

8) для термінології не характерне явище синонімії, що заважає взаєморозумінню (уніфікація діалектних форм у назвах городніх культур сприяє виконанню цієї вимоги: *бараболя* → *бульба* → *картофля* → *картопля*), хоча у мові паралельно функціонують термін *помідор* і термін *томат*;

9) терміни експресивно нейтральні, хоча тут правильніше говорити не про експресивність терміна або виразу, а скоріше про інтенсивність деяких семантичних складових. Причиною такої інтенсивності можуть слугувати намагання підкреслити елітарність;

10) термін має бути милозвучним (вимоги евфонії), тому непродуктивним є створення термінів, що походять від діалектизмів та просторічних слів.

За ботанічною класифікацією овочеві (городні) культури України належать до 14 родин, кожна з яких має свої найменування. Наприклад, родина селерових має п'ять найменувань: *морква, петрушка, пастернак, селера, кріп*; родина спаржевих - одне: *спаржа*, а родина капустяних налічує найбільшу кількість назв - 18. Загалом розглядається 49 родових назв городніх культур, що вирощуються на території України, і їх кількість постійно зростає.

Ботанічна класифікація назв городніх культур спричинила використання терміносполучень – як найточнішої моделі передачі змісту терміна. Родовидові ознаки мають вираження у прикметникових формах, а предметні ознаки терміна – у іменникових, тому найзагальніша структура терміносполучень – “іменник + прикметник” (іменниково-прикметникове терміносполучення), що можуть залежно від ситуацій мовлення замінюватися на одночленні елементи: *капуста білоголова, капуста червоноголова,*

капуста пекінська - *капуста*; *цибуля-ріпка*, *цибуля-шалот*, *цибуля-порей* – *цибуля* тощо.

У діяхронному аспекті іменниковий компонент термінів переважає над прикметниковим та дієслівним, що власне пояснюється природою терміна.

Група назв городніх культур характерна великим відсотком запозичених елементів (75% від всієї кількості), що помітно вплинуло на розвиток та удосконалення цієї системи в цілому (трансформація фонетичних, морфологічних ознак: явища перерозкладу, ускладнення, невідповідність граматичних категорій тощо). Найбільше запозичених одиниць мають німецьке походження (24% термінів), латинських – 10%, французьких термінів – 8%, італійських – 6%. Коли до творення терміна долучаються декілька мов, помітним є вплив кожної з них, але найхарактернішими є ознаки останньої мови, що запозичує.

Питомі українські терміни можна визначити як найдавніші утворення, що засвідчені в численних історичних документах та актах господарської діяльності, широко представлені в творах народно-поетичної творчості, художньої літератури тощо.

Широке застосування термінів-назв городніх культур зумовило їх метафоризацію, що є небажаним для функціонування терміносистеми, але характеризує цю систему як таку, що здатна взаємодіяти з іншими термінологічними системами.

Метафоризація також покладена в основу створення пейоративних образів у літературних творах завдяки назвам рослин, які позначають якості і параметри об'єктів, що вважаються негарними, нестандартними для суспільства (*червоний, як помідор; диня* – “велике обличчя” тощо).

Один термін може запозичуватися з різних мов, тому в українській мові у системі назв городніх культур багато форм одного і того ж терміна, саме з цієї причини уніфікація, виділення наукового терміна, використання діалектного матеріалу з урахуванням всіх потреб та вимог термінології – основні завдання сучасної термінології.

Немотивовані назви не викликають у свідомості носіїв мови відповідних асоціативних зв'язків з назвами інших реалій. До них належать назви загальнослов'янського походження, які у процесі історичного розвитку мови втратили змістову прозорість: *морква, кукурудза, кріп* тощо.

Роль діалектизмів в системі назв городніх культур визначають як допоміжну (лексема *бульба*, що в діалектному мовленні означає “плід картоплі”, у науковій мові служить для номінації поняття “коренеплід”, різні

лексичні одиниці на позначення частин рослини також мають діалектне походження: *гиччя, бадилля, (о)гудиння* тощо).

Семантика термінів-назв городніх культур з'ясовують через докладний етимологічний аналіз, який дає змогу простежити шлях терміна від мови, з якої запозичують термін до мови, що його використовує для опису предмета або поняття на власному ґрунті.

Через розширення семантики терміна значення таких лексем, як *горох, кукурудза, картопля, капуста, перець, гарбуз, помідор* в системі назв городніх культур набули особливого поліфункціонального вигляду, що забезпечило перехід терміна з однієї терміносистеми до іншої.

Терміновживання у спеціальній фаховій літературі є нормативним, підпорядкованим усім вимогам та правилам української мови.

Синонімічність у назвах рослин – це складне переплетіння народно-розмовних та літературно-нормативних назв. Виникла вона внаслідок випадкового вибору мотивуючої ознаки, тобто в основі мотивації назв однієї і тієї самої рослини лежать різні її властивості або ознаки. Діалектна різноманітність української мови також сприяє появі синонімічних найменувань (*томат – помідор, синенький – баклажан, картопля – бульба* тощо).

У **другому розділі** дисертації – "Дериваційні характеристики назв городніх культур" – у синхронному та діяхронному аспектах аналізується формування термінологічних одиниць сучасної української літературної мови.

При дослідженні назв городніх культур у діяхронному аспекті було виявлено, що вони мали структуру однієї лексеми або словосполучення, яка зберігається і на сучасному етапі функціонування терміносистеми, а також таку кількість суфіксів, яка забезпечує всі дериваційні процеси цієї системи. Синхронний аналіз показав, що відносно недавні запозичені лексичні одиниці – це безафіксні утворення з нульовою флексією (*мангольд, майоран, фенхель*).

На сучасному етапі для похідних терміноодиниць цієї групи лексики характерними є ті дериваційні засоби, що мають місце при утворенні іменників, прикметників та іменниково-прикметникових терміносполучень (*помідорний, квасолевий, горохосушарка, гіркий перець, листовий салат* тощо).

Найпродуктивнішими афіксами в термінах-назвах городніх культур є суфікси, що можуть використовуватися у двох основних напрямках, будуючи лінійну або радіальну схему словотворення, де друга кількісно значно переважає першу, оскільки терміни цієї групи не тяжіють до нанизування

суфіксів, а утворюють парадигматичні ряди з використанням основи та одного або двох суфіксів: *гарбуз – гарбузик – гарбузище – гарбузовий – гарбузена – гарбузенятко*.

Суфікси є носіями дериваційного значення, що створює умови для подальшого моделювання нових утворень за аналогією до усталених (*мангольд – мангольдовий; фенхель – фенхельний*).

Найпродуктивнішими суфіксами системи назв городніх культур є: *-ов-* (*-ев-*), *-ин-*, *-н-*, *-ик-*, *-к-*, *-ок-*, *-ищ-*, *-ів-*. Для утворення прикметникових форм використовуються паралельні синонімічні пари: *шпинатний – шпинатовий; салатний – салатовий* тощо.

Для групи споріднених термінів, що характеризують назви стебел, листя, коренеплодів, характерними дериваційними формантами є такі суфікси: *-инн-*, *-ищ-*, *-ник-*, *-ин-*, *-к-*, *-в-* тощо: *картопленик, картоплина, гудиння, бадиллина, картоплище, ботва*.

Літерна аббревіація як один із видів словотворення не характерна для назв городини, проте елементи назв можуть бути складовими комбінованих, складово-словесних утворень, де сам термін зберігає свою форму.

Флексійні форми (*-а*, *-у*) родового відмінку у термінах цієї групи залежать від семантики кожної назви: ознаки предметності, збірності, речовинності.

Іноземні мови сприяли засвоєнню в українську мову таких словотвірних прийомів, як утворення терміносполучень (*гіркий перець, лобода біла, капуста пекінська* тощо), складання основ що, збагатило словотвірний потенціал супровідних назв у системі городніх культур за такими категоріями:

- 1) назви процесів та дій: *картоплезбирання, горохолущення, бурякозбирання, бурякосіяння;*
- 2) пристроїв та машин: *бурякорізка, бурякомийка, буряконавантажувач, картоплекопач, картоплекомбайн, картоплекопалка, горохоочисник, горохосушарка, картоплесаджалка, картоплесортувалка;*
- 3) назви людей за професійною діяльністю: *буряківник, буряківниця, буряковод, картопляр, кукурудзівник, кукурудзовод, кукурудзолуцильник, огірочник, ріпник.*

Для групи назв городніх культур нехарактерним є використання префіксів іншомовного походження: *агро-*, *аеро-*, *гіпер-*, *авто-* тощо, що, з одного боку, пояснюється їх особливою семантикою, а, з іншого, - пізнішим запозиченням цих дериваційних елементів.

Терміни-словосполучення у словотворі назв городніх культур мають визначальне значення, бо лише єдність такої структури забезпечує повне збереження лексичного значення терміна, саме тому терміносполучення складаються з таких елементів, які не підлягають розкладенню, а це сприяє збереженню змісту поняття: *буряк столовий, цукровий буряк, капуста пекінська, салат листковий* тощо.

У **третьому розділі** дисертаційного дослідження – “Граматичні ознаки одиниць на позначення городніх культур” – запозичені терміноодиниці характеризуються з боку граматичних категорій української мови, мов-посередників та мов-репрезентантів.

Назви городніх культур як окрема терміносистема характеризуються великою кількістю запозичених терміноодиниць (75% від аналізованих одиниць), які можна поділити на дві основні групи:

- 1) терміни прямого запозичення, що потрапляли до української мови безпосередньо з іноземної (*баклажан, гарбуз, коріандр*);
- 2) терміни непрямого запозичення, коли термін потрапляв через посередництво однієї або більше мов, лише потім запозичувався українською мовою (*буряк, картопля, квасоля*).

Серед мов, що надавали свої терміноодиниці, такі: німецька, французька, латинська, грецька, італійська, польська, тюркські мови (турецька, перська, арабська), англійська (американський варіант), російська. Отже, аналізуючи окремо кожен термін, бралися до уваги морфологічні особливості цих мов, граматичні категорії, що трансформувалися при переході терміна з іноземної мови до української мови.

Категорія роду найповніше розкриває зміни у граматичній будові терміна, а також легко виявляється у мовах, що запозичували термін; завдяки порівняльному аналізу з'ясовано, що вона змінюється непослідовно, найчастіше ґрунтуючись на дії аналогії.

Німецька та польська мови для системи назв городніх культур є мовами найбільшого впливу, бо їхні граматичні будови найближчі до української, що сприяє кращому засвоєнню нових терміноодиниць на ґрунті української мови.

Французькі запозичені одиниці характеризуються повним збігом родових форм (чоловічого роду), але вплив італійської мови на термін *салат (салата)* не дозволяє переконливо засвідчити збереження роду при такому переході термінів.

Завдяки запозиченням з латинської мови, а саме іменників середнього роду, закріпилася категорія збірності: *гарбузиння, огудиння, картоплиння* тощо.

Синонімічні терміни в системі назв городніх культур є наслідком використання не тільки народнорозмовних варіантів, але й запозичених з різних мов лексичних одиниць, що характеризують одні поняття. Проте використання синонімії в назвах городини є виправданим і мотивованим, бо терміни обслуговують потреби носіїв мови у різних стилях (розмовному, літературному, науковому, публіцистичному тощо): **томат – помідор; топінамбур – земляна груша; перець – паприка.**

Серед термінів-назв зазначеної групи (родові назви) є іменники I та II відмін твердої, м'якої та мішаної груп, тому відмінювання відбувається за правилами інших лексичних одиниць української мови і свідчить про повне засвоєння та адаптацію запозичених термінів на ґрунті української мови. Видові назви (*броколи, цукіні, маї, адзукі*) є невідмінюваними в українській мові.

Категорія числа характеризує терміни на позначення городини з таких позицій:

- 1) терміни, що мають категорію однини та множини (*огірок, диня, перець*);
- 2) терміни, що мають тільки категорію однини (*салат, селера, скорцонера, спаржа*);
- 3) терміни, що мають тільки категорію однини, де категорія множини утворюється тільки від іменників з суфіксом одиничності **-ин-** : *квасоліни, картоплини, капустани; квасоля, картопля, капуста.*

Якщо на морфологічному рівні запозичений термін зазнає змін у категоріях роду, числа, відмінка, то на фонетичному рівні для таких терміноодиниць характерними змінами є певні звукові трансформації, що відбувалися на різних етапах засвоєння терміна українською мовою:

- 1) спрощення у групах звуків: *патисон, артишок, буряк, гарбуз, огірок, петрушка, помідор*;
- 2) перерозклад: *артишок, буряк, гарбуз*;
- 3) ускладнення: *цибуля*;
- 4) заміна у запозичених термінах звуків на характерні для артикуляційної системи носіїв української мови (терміни тюркського походження: *гарбуз, кавун, кабачок* тощо).

Основний підсумок дисертаційного дослідження полягає у тому, що на сучасному етапі розвитку термінологічної бази української мови якісно нового рівня набуває вивчення окремих термінологічних підсистем, що зумовлено розвитком науки, збагаченням понятійного апарату наукових галузей, а, значить, і утворення нових лексичних одиниць для їх номінації. Українська терміносистема назв городніх культур є підсистемою ботанічної

термінологічної системи, однієї з найбільших складових української наукової термінології.

Створення та функціонування окремих галузевих терміносистем української наукової мови удосконалює загальномовні методологічні засади, що ґрунтуються на семантичних, дериваційних особливостях кожної окремої лексико-семантичної групи. Комунікативна відповідність, чіткість та однозначність, словотворча гнучкість – головні засади існування терміна в системі назв городніх культур.

Здійснене дослідження дало змогу зробити такі **висновки**:

1. Дослідження історії українського термінотворення, розвитку наукових термінів природничої галузі та окремих лексичних одиниць ботанічної номенклатурної термінології стали підставою для виділення самостійної лексико-семантичної групи на позначення назв городніх культур, що продуктивно реалізується в сучасній українській мові, забезпечуючи високий рівень термінотворчого потенціалу, розвиток та збагачення термінологічної лексики.

2. У процесі аналізу було визначено основні структурні типи термінів – назв городніх культур: утворення похідних та складноскорочених слів, словосполучень, абревіатур, складених з початкових літер словосполучення тощо. У ході етимологічного аналізу визначено шляхи проникнення іншомовних термінів до лексичної системи української мови, процес уніфікації діалектних назв цієї групи, функціонування власнеукраїнської лексики.

Системний опис назв городніх культур окреслив напрямки семантичного аналізу, що проходять паралельно у полях наукового, розмовного, художнього стилів.

У термінах-назвах городніх культур при запозиченні іншомовного елемента на початковому етапі відсутня категорія багатозначності, що має особливе значення для унеможливлення її виникнення в українській мові, тому відсоток запозичених терміноодиниць більший за власне українські терміни.

3. Дослідження дало змогу з'ясувати основні типи термінотворення та мотивацію семантики кожного терміноелемента системи шляхом здійснення етимологічного аналізу, синхронного та діахронного дослідження дериваційних змін. Будову всієї лексико-семантичної групи назв городніх культур зумовлено словотвірними моделями української мови, до яких пристосувалися моделі мов-репрезентантів, мов-посередників, що спричинило активне використання афіксального типу словотворення, основоскладання, мотивоване вживання іменникових терміносполучень.

Термінологічна система назв городніх культур характерна використанням продуктивних морфологічних способів словотвору.

Найпродуктивнішими суфіксам в термінах-назвах городніх культур є суфікси, які реалізуються в двох схемах словотворення, де радіальна значно переважає лінійну, бо терміни цієї групи не тяжіють до нанизування суфіксів, а утворюють парадигматичні ряди з використанням твірної основи та одного або двох суфіксів: *гарбуз – гарбузик – гарбузище – гарбузовий – гарбузеня – гарбузенятко*.

Суфікси є носіями дериваційного значення, що створює умови для подальшого моделювання нових утворень за аналогією до усталених (*мангольд – мангольдовий; фенхель – фенхельний*).

Найпродуктивнішими суфіксами системи назв городніх культур є: *-ов-* (*-ев-*), *-ин-*, *-н-*, *-ик-*, *-к-*, *-ок-*, *-ищ-*, *-ів-*. Характерним явищем прикметникових форм є використання паралельних синонімічних пар: *шпинатний – шпинатовий; салатний – салатовий* тощо.

Для групи супутніх термінів, що характеризують назви стебел, листя, коренеплодів, характерними дериваційними формантами є такі суфікси: *-инн-*, *-ищ-*, *-ник-*, *-ин-*, *-к-*, *-в-* тощо: *картопленик, картоплина, гудиння, бадиллина, картоплище, ботва*. Суфікс – *ин* – набуває особливого значення для розвитку граматичної категорії числа (*картоплина – картоплини, цибулина – цибулини, перчина – перчини*).

Літерна аббревіація як один із видів словотворення не характерний для назв городини, проте елементи назв можуть бути складовими комбінованих, складово-словесних утворень, де сам термін зберігає свою форму. Терміни-назви городніх культур можуть утворювати комбіновані, складово-словесні аббревіатури, де власне термін усіченню, скороченню не підлягає (*бурякорядгосп, Укрортнасінеовоч*).

Збагаченню словотвірного потенціалу в системі назв городніх культур сприяли різні мови запозичення, що призвело до розширення системи таких словотвірних прийомів, як складання основ, термінословосполучень в українській термінологічній лексиці: *картоплезбирання, горохолущення, бурякорізка, картоплекопач* тощо.

Характерними є назви городніх культур – складні іменники, що утворилися за допомогою інтерфікса – *о*, *- е*: *буряковод, горохосушарка, картоплекопач*; а також прикметникові похідні: *гарбузоподібний, картоплезбиральний*.

Для групи назв городніх культур нехарактерним є використання префіксів іншомовного походження: *агро-*, *авто-*, *аеро-*, *гідро-*, *гіпер-* тощо.

Використання термінів-словосполучень у словотворі назв городніх культур мають визначальне значення, оскільки єдність такої структури забезпечує повне збереження видового значення терміна, контекстуально такі терміносполучення складаються з нерозкладних терміносполучень: *буряк столовий, цукровий буряк, капуста пекінська, салат листковий* тощо.

Семантично назви городніх культур належать до розряду збірних іменників, що характеризуються такими суфіксами: *-ств(о)/-цтв(о) (городництво, буряківництво), -инн(я) (квасолиння, гпрбузиння, огудиння)* тощо.

Усі вказані засоби словотвору активно застосовуються в сучасній українській мові, є продуктивними для творення нових термінологічних одиниць цієї підсистеми.

4. Дериваційні особливості запозичених термінів найширше представлені запозиченими з німецької мови термінами, де найпродуктивнішими формами є: складне слово – терміносполучення (*Salzkartoffeln - варена картопля*); словосполучення – терміносполучення (*Pariser Kartoffel - картопля кругла, картопля паризька*); прикладка – терміносполучення (складний прикметник + іменник: *Kartoffel-Spinat-Auflauf - картопляно-шпинатна запіканка*); прикладка - прийменникове терміносполучення (*Zwiebel-Kartoffel-Brei - картопляне пюре з цибулею*); прийменникове терміносполучення – прикладка (*Kartoffelcremesuppe - картопляний суп-пюре (крем-суп)*).

Найпродуктивнішими афіксами в термінах-назвах городніх культур є суфікси, що можуть використовуватися у двох основних напрямках, будуючи лінійну або радіальну схему словотворення, де друга кількісно значно переважає першу: *гарбуз – гарбузик - гарбузище – гарбузовий – гарбузена – гарбузенятко*.

Суфікси є носіями дериваційного значення, що створює умови для подальшого моделювання нових утворень за аналогією до усталених (*мангольд – мангольдовий; фенхель - фенхельний*).

Найпродуктивнішими суфіксами системи назв городніх культур є: *-ов- (-ев-), -ин-, -н-, -ик-, -к-, -ок-, -иц-, -ів-*. Для утворення прикметникових похідних використовуються паралельні синонімічні пари: *шпинатний – шпинатовий; салатний – салатовий* тощо.

5. Для групи споріднених термінів, що характеризують назви стебел, листя, коренеплодів, характерними дериваційними формантами є такі суфікси: *-инн-, -иц-, -ник-, -ин-, -к-, -в-* тощо: *картоплиник, картоплина, гудиння, бадиллина, картоплище, ботва*. Синтаксичними функціями

терміносполучень, де визначальним компонентом є іменник, виступають підмет, додаток, означення (у порівняльних зворотах).

6. Запозичені терміноодиниці складають 75% всіх назв городніх культур, тому їх граматичні модифікації майже повністю характеризують зміни всієї системи. Категорія роду – найповніше розкриває зміни у граматичній будові запозиченого терміна, а також легко виявляється у мовах, що запозичували термін; завдяки порівняльному аналізу з'ясовано, що вона змінюється непослідовно, найчастіше спираючись на дію аналогії.

Для термінів цієї групи характерним є використання синонімів, яке відбуваються у двох площинах: по-перше, це використання у якості синоніма народної назви (*баклажан – синенький, картопля-бульба, кукурудза – пшеничка, спаржа – холодок, топінамбур – земляна груша* тощо), а, по-друге, подвійне запозичення, яке мотивовано існує в мові (*кріп – фенхель, томат – помідор, шампінйон - печериця*).

Важливим явищем у системі назв городніх культур є залучення термінів на позначення одного поняття за допомогою використання запозичень з різних мов: терміни *томат* та *помідор* потрапили до української мови через посередництво французької мови (фр. *tomate* ← ісп. *tomate* ← мексик. *tomatl* (*нахуатль*)) та італійської мови (іт. *pomidori* (мн.), *pomodoro* (одн.)), в результаті чого термін *помідор* отримав ширше застосування, ніж термін *томат*.

7. Вплив мов-продуцентів виявляється також на фонетичному рівні, що спричинило ряд звукових змін: до характерних змін при запозиченні термінів іншомовного походження на фонетичному рівні української мови належать: спрощення у групах звуків: *патисон, артишок, буряк, гарбуз, огірок, петрушка, помідор*; перерозклад: *артишок, буряк, гарбуз*; ускладнення: *цибуля*.

Основні положення дисертації викладено у публікаціях:

1. *Марченко Т.А.* Проблема системного опису назв городніх культур в українській мові // Проблеми граматики і лексикології української мови: Зб. наук. праць. - К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2004.- С.147-153.

2. *Марченко Т.А.* Термінологічний аспект у вивченні назв городніх культур // Система і структура східнослов'янських мов: Зб. наук. праць. - К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2006.- С. 123-127.

3. *Марченко Т.А.* Найважливіші процеси у засвоєнні терміносистеми городніх культур // Система і структура східнослов'янських мов: Зб. наук. праць. - К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2006.- С. 261- 265.

4. *Марченко Т.А.* До питання про історію української термінології// Проблеми граматики і лексикології української мови (науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова) . - Серія 10. – Вип.2, К., 2006р. – С. 264-268.

5. *Марченко Т.А.* Процес уніфікації діалектної лексики у терміносистемі назв городніх культур // Вісник Сумського державного університету. Серія: Філологічні науки. – Вип. 1, Суми. – 2008. – С. 62 – 65.

6. *Марченко Т.А.* Дериваційні особливості термінів на позначення назв городніх культур // Актуальні проблеми слов'янської філології: Міжвузівський збірник наукових статей / Відп. ред. В.А. Зарва. – Ніжин: ТОВ “Видавництво Аспект-Поліграф”, 2008.- Вип. XVI: Лінгвістика і літературознавство. – С. 45 – 49.

АНОТАЦІЯ

Марченко Т.А. Лексико-семантичні та словотвірні особливості назв городніх культур української мови. – Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01. – українська мова. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2008.

Дисертацію присвячено комплексному опису лексико-семантичної і граматичної структури термінологічних одиниць на позначення городніх культур сучасної української літературної мови. У роботі з'ясована семантична сутність термінів та окреслено їх класифікаційні межі. Встановлено, що будову всієї лексико-семантичної групи назв городніх культур зумовлено словотвірними моделями української мови, до яких пристосувалися моделі мов-репрезентантів, мов-посередників, що спричинило активне використання афіксального типу словотворення, основоскладання, мотивоване вживання іменникових терміносполучень. З'ясовано основні дериваційні форманти для утворення похідних терміноодиниць, визначено функцію термінів-словосполучень, досліджено шляхи проникнення запозичених термінів та проаналізовано процеси, що відбулися при адаптації до норм української мови. У ході синхронного та діахронного аналізу доповнено та уточнено основні засади для опису та дослідження термінологічної лексики наукової мови.

Ключові слова: лексико-семантична група, термін, термін-словосполучення, термінологія, граматична категорія, словотвір, шляхи запозичення, продуктивний суфікс, городня культура, аналогія.

АННОТАЦИЯ

Марченко Т.А. Лексико-семантические и словообразовательные особенности названий овощных культур украинского языка. – Рукопись. Диссертация на соискание научной степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова, Киев, 2003.

Диссертация посвящена комплексному описанию лексико-семантической и грамматической структуры терминологических единиц названий овощных культур современного украинского литературного языка.

У работе определена семантическая сущность терминов и описано их классификационные границы. Установлено, что построение всей лексико-семантической группы наименований овощных культур определяется словообразовательными моделями украинского языка, к которым адаптировались модели языков-репрезентантов, языков-посредников, что способствовало активному использованию аффиксального типа словообразования, основосложения, мотивированное использование именных терминосочетаний. Определены основные деривационные форманты для создания производных терминоединиц, определено функцию терминов-словосочетаний, исследованы пути проникновения заимствованных терминов, а также проанализированы процессы, которые произошли при адаптации заимствований к нормам украинского языка. В ходе синхронного и диахронного анализа дополнено и уточнено основные позиции для описания и исследования терминологической лексики научного языка.

Ключевые слова: лексико-семантическая группа, термин, термин-словосочетание, терминология, грамматическая категория, словообразование, пути заимствования, продуктивный суффикс, овощная культура, аналогия.

ANNOTATION

Marchenko T.A. Lexical-semantic and derivative peculiarities of Ukrainian vegetable names. – Manuscript. Dissertation for scientific degree of Candidate of Philological sciences, speciality 10.02.01 – Ukrainian language. – National Teacher Training University named after M.P. Dragomanov, Kyiv, 2008.

The dissertation is devoted to the complex description of lexical-semantic and grammatical structure of terminological units of vegetable names in modern Ukrainian literary language. Semantic essence of terms are found out and their

classification limits are found out and pointed out in the work. It is proved that the formation of whole lexical-semantic group of vegetable names is defined by derivative models of Ukrainian language, to those the models of languages-representative and intermediaries had been adapted, that caused active usage of affixed type of word formation, word stem, motivate usage of noun term-combinations. Main derivative formants for secondary terms were found out, also the functions of term-combinations, the ways for loan words penetration had been investigated, and as well the processes followed the loaning to the norms of Ukrainian language were being analyzed. During synchronous and diachronous analyses the most important positions for description and investigation of terminological vocabulary of scientific language were being supplemented and specified.

Key words: lexical-semantic group, term, term-combination, terminology, grammar category, word formation, loan word ways, productive suffix, vegetable, analogy.

Підписано до друку 01. 04. 2008.